

**Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar:
Əhməd bəy Ağaoğlu**

VI yazı

Faiq Ələkbərli,

AMEA Fəlsəfə İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Əhməd bəy Ağaoğlu “Üç mədəniyyət” (1919-1921) əsərində üç fərqli – İslam, Avropa və Budda-Brəhmən mədəniyyətlərinin müqayisəsini aparmış, əxlaqi-fəlsəfi anlaşımlardakı fərqlilikləri izah etməyə çalışmışdır. O hesab edirdi ki, hansı xalqlar mədəniyyətin bütün sahələrində inkişafa nail olublarsa, digər mədəniyyətə sahib millətlər üzərində hökmran vəziyyətə gəlmişlər. Onun fikrincə, hazırda Avropa-Qərb mədəniyyəti məhz belə bir qalib mövqeyə çatmış, İslam və Budda-Brəhmən mədəniyyətləri isə məğlub duruma düşmüşlər. Ağaoğlu yazırdı: “Yenilmə iki cürdür: maddi və mənəvi. Maddi yenilmə o qədər açıqdır ki, artıq zənn edirəm hamımızın beynimizə qədər girdi. Yenilmənin bu qismi bu gün deyil, üç yüz ildən bəri başlamışdır. İslam cəmiyyətləri bir-birinin ardınca və gurultulu bir tərzdə yığılmaqda və məhv olmaqdadır. Bir çox bağımsız-müstəqil islam hökumətlərindən tək bir dənəsi bu gün özünü qoruya bilmədi. İslamiyyətin son sağlam qalası olan Osmanlılıq da bugünkü pərişan halına düşdü. Artıq bu qədər yığılma inkar olunacaq kimi deyildir. Bütün bu pərişanlıqlar, bu yığılmalar, şübhəsiz Qərb mədəniyyəti ilə olan mücadilənin doğrudan-doğruya sonucudur”.

Ona görə, İslam və Budda-Brəhmən mədəniyyətləri mənəvi baxımdan da Qərb mədəniyyətinə yenilərək, onun şəxsiyyət və özəlliklərini qəbul və iradəsinə tabe olmaq məcburiyyətində qalmışlar. Müsəlmanların və buddistlərin bütün sahələrdə avropalıları təqlidə başladıklarını irəli sürən Ağaoğlunun fikrincə, bununla da müsəlman ölkələrində qədim ənənələrə dayanan mühafizəkarlarla Avropa mədəniyyəti tərəfdarları çarpışmağa, ölüm-dirim mücadiləsi verməyə başladılar. Ağaoğlu yazır: “Bir tərəf əskini, ənənəni qorumağa çalışır, o biri tərəf isə bu mühafizəkarlığın ölüm demək olduğunu təqdir edərək, Avropa mədəniyyətini almaq sayəsində varlığını davam etdirməyə çabalayır. Həyatın hər günü təcrübələri, olayları bu ikinci cərəyana haqq verməkdədir. Avropa mədəniyyətindən qorunmaq istəyən bütün cəmiyyətlərin və özəlliklə islam mədəniyyətinə mənsub olanların hər gün tükənib getməkdə olduqlarını görürük... Sel kimi axıb gələn və qarşısında öz türündən əngəllər görməyən Avropa mədəniyyəti hər şeyi sürükləyib götürür. Bu halda tək çarə yenə o mədəniyyətə isinişmək, onu qəbul etməkdir”.

O qeyd edir ki, Avropa mədəniyyətini qəbul edənlər arasında fikir ayrılığı vardır. Bəziləri mədəniyyəti elm və fənnə bağlayaraq, Avropa mədəniyyətinin süzgəcdən keçirilməsini və onun yalnız bu tərəfinin qəbul edilməsini irəli sürdükləri halda, başqaları Qərb mədəniyyətinin tam şəkildə mənimsənilməsinin tərəfdarıdırlar. Sonuncuların fikri ilə həmrəy olan Ağaoğlu yazır ki, bir mədəniyyət zümrəsi bölünməz bir bütündür, parçalanmaz, süzgəcdən keçirilə bilməz: «Qalibiyyət və üstünlüyü qazanan onun bütünüdür. Yoxsa ayrı-ayrı filan və yaxud filan qismi deyildir. Avropa sahəsində elm və fənn başqa çevrələrdən ziyadə gəlişirsə, bunun səbəbləri o çevrənin bütünündə aranmalıdır, bugünkü Avropa elm və fənni doğrudan-doğruya öz şərtlərinin və ümumi ünsürlərinin bir əsəridir». Bu baxımdan Ağaoğluya görə, Qərb mədəniyyətini tam qəbul etməli, yalnız geyimlərimizi, evlərimizi, müəssisələrimizi deyil, beynimizi, görüş tərzimizi, qəlbimizi, zehniyyətimizi də ona uyğunlaşdırmalıyıq və bundan kənarda qurtuluş yoxdur.

Onun fikrincə, türk-müsəlman xalqlarının Qərb mədəniyyətini tamamilə mənimsəməsi, heç də onların milli şəxsiyyətini və özünəməxsusluğunu itirməsi demək deyildir. Çünki, yalnız əsasən dil və başqa özünəməxsusluqları (menitalitet) nəzərə almasaq, hər bir millətdə dəyişməyən, ölümsüz bir özəllik yoxdur. Belə ki, tarix boyu hər bir millətin həyatında bir neçə dəfə din, hüquq, əxlaq və başqa sahələrdə dəyişikliklər olmuşdur. Ağaoğlu yazır: «Bununla bərabər, bir millətin tarixində ən sağlam olan və həmişə dəyişməzlik dərəcəsinə varan amil dildir, yəni yalnız dildir ki, mahiyyəti dəyişmədən özəlliyini daşıyır. Demək ki, ümumiyyətlə, şəxsiyyət və özlük deyilən məfhum dillə bərabər bir millətin maddi varlığından başqa bir şey deyildir”.

Ağaoğluya görə, hər bir xalq mentalitetini saxlamaqla yanaşı, həmişə dəyişməyə meyillidir. Mədəniyyət sahəsində məğlub durumda qalıb, Qərb mədəniyyətini mənimsəmək məcburiyyətində olan müsəlman xalqları bu addımı atmaqla milli şəxsiyyətlərini itirməyəcəklər. O, yazırdı: “Milli şəxsiyyəti yalnız hərəkətsizlik öldürür. İstər fərdlərdə və istərsə millətlərdə həyat nə qədər qatı və qüvvətlidirsə, şəxsiyyət də o nisbətdə ziyadədir. Qəlbinin həyəcanlarını yeni ahənglərlə söyləməyən zəka və aqlının məhsullarıyla insanlığı verimli, qüdrətli olmayan, fəaliyyətinin meyvələrini ümumi bazara çıxara bilməyən cəmiyyətlər hansı şəxsiyyətdən, hansı sözlükdən söz edə bilirlər”. Ona görə, mədəniyyət sahəsində məğlubiyyətimiz qəti olub, qalib mədəniyyəti mənimsəmək də məcburiyyətdir. O, yazırdı: “Bu gerçəyi nə qədər acı olsa etiraf

etməli və gərəyincə hərəkət etməlidir. Həm də qəti, açıq, qeydsiz-şərtsiz hərəkət etməlidir. Özümüzü kəlimələrlə, aldadıcı nəzəriyyələrlə cahilcə “idareyi-məsləhət”lərlə aldatmamalıyıq. Ətrafımızda tufanlar olur, qiyamətlər qopur”.

Ağaoğluya görə, Avropa xalqlarında da təxminən dörd əsr bundan öncə xristianlıq həyatın bütün maddi və mənəvi məsələlərinə qarşırdı və onlar bunu həll etdilər. Halbuki “İncil”də ancaq mənəvi həyata aid məsələlər olmuş, buna baxmayaraq keşişlər maddi həyata da müdaxilə etmişlər. O, yazırdı: “Ən əvvəl hökumətlər və hökmdarlar kilsənin bu müdaxiləsini, hər şeyə qarışmasını, təbəə ilə tabe olunan arasına girməsini, hökmdarın təbəə üzərindəki hökmranlığını məhdudlaşdırılmasını çəkəməz oldular. Bunlardan ilk etiraz edənlər şiddətli cəzalarla cəzalandırılırsalar da, zaman keçdikcə və meydana gələn varlıqlar böyüdükcə etirazların sayı və ərazisi də genişləndi. O qədər ki, bir müddət sonra ayrı-ayrı şəxslər belə bu təhəkkümün, bu qəhredici qüdrətli zülmün çəkilməz olduğunu duymağa başladı”.

Onun fikrincə, Brunolar, Qalileylər, Koperniklər, Lüterlər, Kalvinlər, Erazmlar, Russolar və başqalarının sayəsində kilsənin nüfuzu aradan qalxmağa başladı və 18-ci əsrin başlarından etibarən yenilikçilərlə (liberalistlər) mühafizəkarlar (klerikalistlər) arasında mübarizə yeni bir mərhələyə daxil oldu. Ona görə, Avropa xalqları kilsəyə qarşı mübarizə apararaq dünyəvi, maddi işlərini nizamalayıb tam bir hüriyyət və sərbəstlik əldə etdikdən sonra müsəlman xalqlarından daha çox irəliləməyə, yüksəlməyə başladı və zaman keçdikcə məsafələr genişləndi, bugünkü durum ortaya çıxdı. O, yazırdı: “Bir tərəfdə sərbəstlik və hüriyyət, təcrübə və ağıl hakimyyəti, digər tərəfdə durğunluq və keçmişə bağlılıq. Bəsbəllidir ki, birisi yürüyəcək və irəliləyəcək, öteki heş olmazsa duracaqdı... Şimdi bir tərəfdən bir cəmiyyət düşünür ki, öz həyatını düzənləmədə, yəni qanun yapmada tamamilə sərbəstdir, digər tərəfdən də başqa bir cəmiyyət təsəvvür ediniz ki, bu sərbəstlikdən yoxsun olsun, bir nöqtəyə saplanıb dursun. Bəsbəllidir ki, birinci həyatını daima zamana və məkana uyğun bir tərzdə düzənləmiş və tərtib etmiş olacaqdır; ikinci daima zaman və məkandan geri qalmış bulunacaqdır”. Çünki ikinciye aid olan dini zümrə tək səlahiyyəti özlərində görərək bu dini zehniyyətlə də həyatı durdurur, ruhlu insanları ruhsuz bir qəlib halına salmağa çalışırlar. O, yazırdı: “Biz bir kərə gələnyə yapışıb qalmışıq. Biz hər şeyi oradan almağa və oraya döndərəməyə alışmışıq. Yüz illərdən bəri bütün elm və fənni, hikmət və fəlsəfəni, əxlaq və hüququ, siyasəti, qısacası hər şeyi orayla ilgili görmüşük və şimdi də görürük. Bu görüş tərzinin dışına çıxanlara qarşı daima lənətləmə və kafir sayma silahını kullanmışıq və kullanırıq”.

Ona görə, Avropanın 4-5 əsr əvvəlki zehniyyətini, həyatını daşdıığımız halda, bu gün istər-istəməz onun bir çox həyatı müəssisələrini təqlid etmək məcburiyyətindəyik: “Bu durum bizdə elə faciəvi hallar yaratmışdır ki, faciənin dərəcəsini yalnız uzun-uzun düşünüb bu gün çəkdiyimiz fəlakətlərin səbəblərini incələmək zəhmətinə qatılanlar təqdir edə bilirlər. Məsələn, biz məşrutəniyyət üsulunu Avropadan almaq məcburiyyətində qaldıq. Halbuki bu üsulun Avropada ifadə etdiyi mənə ilə bizim zehniyyətimiz arasında qara ilə ağ qədər fərq vardır. Avropada məşrutəniyyət üsulu demək, milli hakimyyəti deməkdir. Yəni milli iradənin hər şeyə hakim olması, milli iradənin ilgili olduğu hər maddənin kəskin bir əmr olması deməkdir. Orada milli məclislər milli həyatın hər hansı bir qismini düzənləmək və hər hansı şəkllə salmaq haqqına sahibdir. Orada zamanın dəyişməsilə hökmlər də dəyişir qaydasına haqqı ilə riayət edilərək hər hansı qaydanı, üsulu lüzum görüldüyü anda dəyişdirə bilirlər”.

Ona görə, müsəlman dövlətlərində əsasən nə belə milli hakimyyətlər, nə də milli məclislər vardır. Hətta, milli məclislər varsa belə, onlar da din qorxusundan hərəkət edə bilmirlər. O zaman, Avropadan əxz olunan müəssisələrin yalnız şəkli, forması təqlid olunur, məzmun və mahiyyətdə isə yenə də, son əsrlərdə hakim olan despotizm və din hakimyyəti davam edir. O, yazır: “Bu zehniyyətdir ki, qurtuluşumuz üçün çarə sayaraq aldığımız bütün müəssisələrin tam əsasında pozaraq, əslini dəyişdirərək yalnız iş görəməz deyil, hətta əksinə hərəkət edəcək bir hala soxur; faydalanmaq yerinə zərər görürük. O zaman saxta fikirli adamlarımızdan mütəəssüb və cahil gələnkçilərimize qədər hər kəs qınama dilini açaraq gördüyümüz qüsurları, əks nəticələri həmişə o müəssisələrə yükləyirlər. Bunlar anlamırlar və ya anlayıb etiraf etmək istəmirlər ki, qəbahət o müəssisələrdə deyil, bizdədir, bizim dar düşüncələrimizdə, kor zehniyyətimizdədir”.

Əgər Ağaoğlunun bu düşüncələrini diqqətlə incələsək görürük ki, müsəlman xalqlarda, o cümlədən islam inanlı Türklərinin çoxunda eyni vəziyyət, yəni sözdə “demokratiya” ənənələri (zahiri parlament, məhkəmə) davam etməkdədir. Əslində isə istərsə o zaman, istərsə də indinin özündə Ağaoğlunu təbrincə desək, qarşımızda iki yol: 1) ya əzilməyə, məhv olmağa razı olmaq, 2) ya da “demokratik” qaydaları (Qərb mədəniyyətini) olduğu kimi qəbul etmək, vardır.

Çünki Ağaoğluna görə, müsəlman xalqlarının ən azı 4-5 əsrlik dini hökmləri (şəriəti) və milli adət-ənənələri (törələri) artıq bir işə yaramadığı üçün, çıxış yolu Qərb mədəniyyətindədir, onu da yalnız formaca, təzahürə deyil, məzmun və mahiyyət etibarilə bütününü qəbul etmək vacibdir. Ağaoğlunun fikrincə, çünki müsəlman dünyasında Qərb mədəniyyətindən bəzi örnəklər alaraq dini və milli adət-ənənələrlə bağlı aparılan dəyişikliklər heç bir fayda vermir. Belə ki, avropalı Spensərlərlə, Russolarla, Smitlərlə, Kontlarla, Berqsonlarla, Dürkheymlərlə (Pozitivizm, “ictimai müqavilə”, Struktur funksionalizm və b.) müsəlman şərqli Əbu Yusiflərin, Əbu Davidlərin (Örfçülük, Dahilik və b.) nəzəriyyələri arasında yerlə göy qədər fərq

var ki, onları bir-birlərilə uzlaşdırmaq çıxış yolu deyil, bəlkə də ölümü seçmək kimi bir şeydir. Çünki birincilər, fərdin düşüncəsinə önəm verməklə yanaşı, fərdlə cəmiyyət arasındakı bağları, milli hakimiyyəti inkişaf etdirməyə çalışdıqları halda, ikincilər ya fərdləri əsassız olaraq mütləqləşdirilər, ya da fərdlərin fikirlərinə heç bir dəyər vermədən ümumi insani “tanrılıq” anlayışını ortaya atırlar. Ağaoğlu yazırdı: “Halbuki gerçəkdə siyasi, ictimai, estetik, fikri gələşmənin ən təsirli amili yenə fərddir. Hər nə qədər fərdlər içində olduqları çevrədən ilham alırlar, fikir və duyğularının amillərini və əlamətlərini o çevrələrdən saxlayırlarsa da gələşmə tarixi və hər günkü müşahidələrimiz isbat edir ki, bu xüsusda fərdlərlə çevrələr arasında qarşılıqlı bir fəaliyyət və təsir vardır. Çevrə fərdə nə qədər ilham verirsə, o nisbətə də fərd çevrə üzərinə təsir etməkdən geri qalmır. Fərd çevrədən aldığı fazlasıyla geri verir. Zətən fərd bu olsaydı, özü çevrəyə ilham verməsəydi və çevrəyə qarşı yalnız qramofon rolunu oynamaqla (hazırda da müsəlman şərqli xalqların fərdlərinin çoxu qramofon rolunu oynamaqdadır – F.Ə.) qalmış olsaydı, bir çox fərdlərin bir araya gəlməsindən ibarət olan cəmiyyətdə heç bir yenilik, heç bir irəliləmə olmazdı. Cəmiyyətlər dönüb dönüb bir nöqtə üzərində qalmış olarlardı”.